М.Ж
Е – к

ЕУРАЗИЯДАҒЫ ТҮРК МҰРАСЫ VI-VIII ҒҒ.

ТЮРКСКОЕ НАСЛЕДИЕ ЕВРАЗИИ VI-VIII вв.

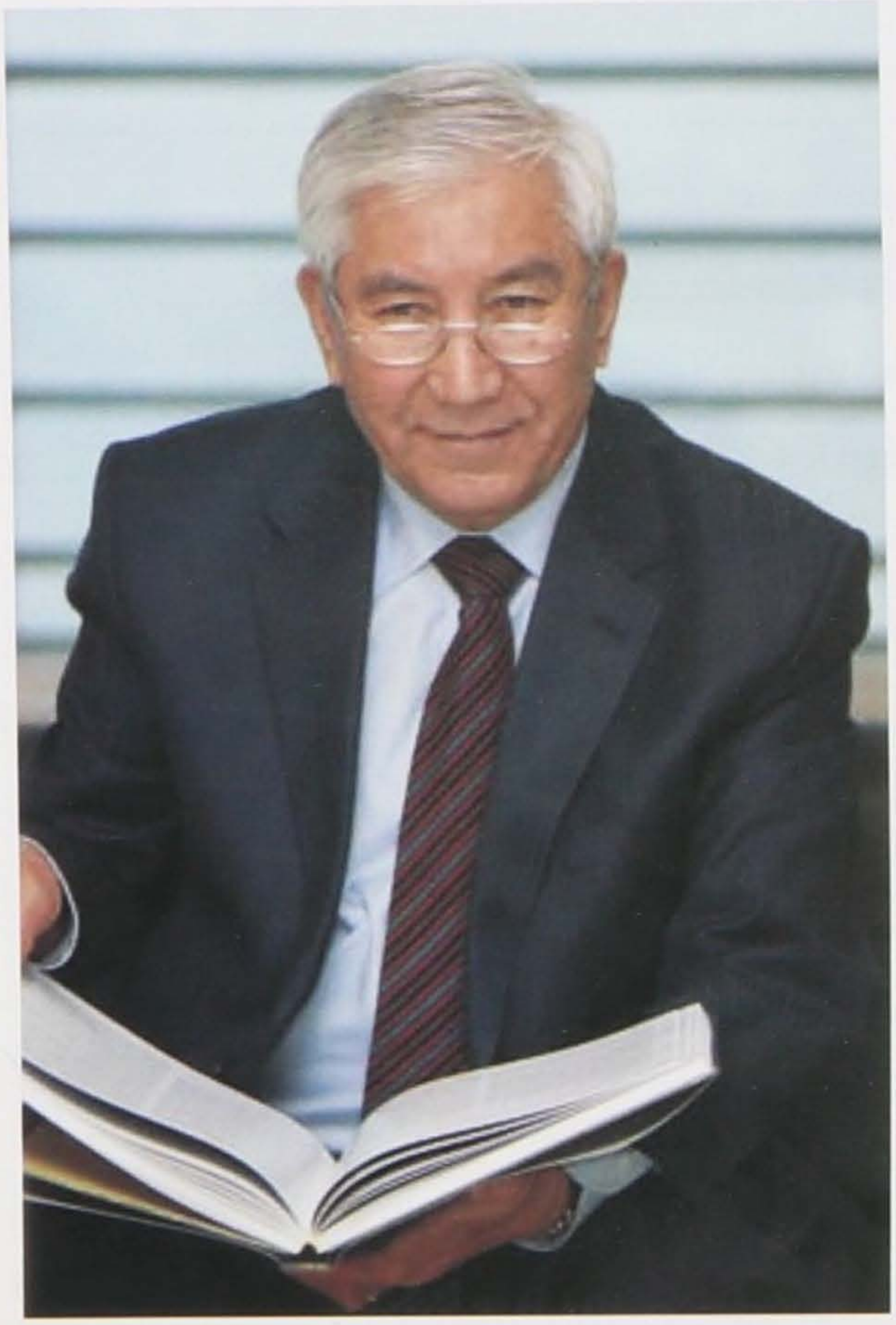

Мырзатай Жолдасбеков, *доктор филологических наук, профессор. Казахстан, г. Астана.*

Түрк әлемі этникалық географиясының қазіргі картасының қалыптасу процесі Еуразияның көптеген этностары мен осалықтарының бет әлпетінде ізін қалдырған көптеген тайпалар мәдениетінің көпғасырлық даму тарихымен ерекшеленеді.

Еуразиядағы түрк халықтарының тарихы ның гүлденген кезеңінің бірі Түрк қағанатының қалыптасқан және дамыған дәуірі болды. VI ғасырдың ортасында құрылған Түрк империясы іс жүзінде барлық Еуразия даласына өз ықпалын орнықтырды және жаһандық үрдістегі халықаралық қатынастарды шешуші орталық ретінде роль атқарды. Олардың үстемдігі халықаралық аренада саяси мәселелерге бағыт сілтейтін экономикалық мәселелер төңірегінде ғана шектелмеді.

Қатынас кеңістігіне жақын экономикалық, ақпараттық және танымдық интеллектуалды мәселелерге байланысты бүгінгі таңда біз өзіміз-

Процесс формирования современной карты этнической географии тюркского мира имеет за собой многовековую историю развития культур различных племен, оставивших свой след в облике многочисленных этносов и народов Евразии.

Одним из ярких периодов истории тюркских народов Евразии является эпоха развития и функционирования Тюркского каганата. Созданная в середине VI века империя тюрков распространила свое влияние практически на все страны Евразии и оказалась вовлеченной в орбиту глобального процесса международных контактов. Масштабы влияния не ограничивались только лишь сферой экономических интересов, диктовавших направление политических устремлений на международной арене.

С позиции реалий современного мира, открытого экономически, взаимосвязанного информационно и осязаемого интеллектуально, близкого в пространственном отношении, становится очевидным, что евразийское единство, которое мы строим сегодня и открываем для себя заново, для тюркских народов средневековья было знакомым и близким тысячелетия назад. И ни у кого не вызывает сомнения, что начало формирования современной картины границ тюркских и других государств, обозначенных на карте мира, было заложено в эпоху раннего средневековья. Бытующие в науке и используемые исследователями термины «эпоха обретения родины» или же «завоевание родины» являются свидетельствами процесса становления многих государств, наименования которых сами говорят за себя.

Анализ различных по своему содержанию типов исторических источников позволяют установить основные, истинные причины процесса передвижения народов в эпоху средневековья. Как бы ни казалось невероятным, но стержнем процесса движения и перемещения народов на тысячи километров, на наш взгляд, являлся процесс познания, познания себя в бесконечном мире и осознания этноса как социума в пространстве Земли. Как иначе можно осознать перемещение народов в пространстве степей Евразии и «обретение Родины» булгарами, венграми, турками и другими народами?

Формат данного издания, научно-популярного по своему содержанию, позволяет взглянуть на тюркский мир глазами не только науки, но и взором, нацеленным на общее видение и обзор читателя по памятникам тюрков Евразии, осно-

ге жаңадан ашып жатқан еуразиялық тұтастық, ортағасырлардағы түрк халықтарына мыңдаған жылдар бұрын-ақ таныс әрі жақын құбылыс болған. Әлемдік картадағы белгіленген түрк және басқа да мемлекеттердің шекаралары ерте ортағасырлық кезеңде қалыптаса бастағандығы еш күдік тудырмайды. Ғылымда орын алған және зерттеушілер қолданып жүрген «Отанын табу дәуірі» немесе «Отанды жаулап алу» терминдері атауларының өздері айтып тұрғандай көптеген мемлекеттердің қалыптасқандығына дәлел болады.

Өзіндік мазмұны бойынша әртүрлі тарихи дерек түрлеріне талдау жасау ерте ортағасырлық кезеңдегі халықтың қоныс аудару үрдісінің негізгі және шынайы себептерін анықтауға мүмкіндік туғызады. Қаншалықты мүмкін емес болып көрінсе де, халықтардың мыңдаған шақырымдарға қоныс аударуы мен қозғалыс процесінің арқауы біздің көзқарасымыз бойынша тану процесі болып табылды. Яғни өзін мәңгілік әлемде тану мен этносты жер шарында социум ретінде танып білу болды. Халықтардың Еуразия кеңістігінде қоныс алмастыруын және болгарлардың, венгрлердің, түрктердің және басқа да халықтардың «Отандарын табуын» басқаша қалай түсіндіруге болады?

Мазмұны жағынан ғылыми-танымдық басылым түрк әлемін тек ғылыми тұрғыда ғана қарастырмай, заттай деректерге негізделе отырып, Еуразия түрктерінің ескерткіштері бойынша көпшілік оқырманға ұсынуға мүмкіндік береді. Өз зерттеулерінде Еуразия территориясының әртүрлі аймақтарында қоныстанған түрк ескерткіштеріне қатысты материалдар ұсынатын авторлар ғылыми талдауларда өздерінің жеке пікірлерін ұстана отырып жинақтаған мәліметтерді Еуразиядағы түрк этностарының мәдениетінің дамуын анықтауға қолданды.

Ғалымдардың зерттеулерінде келтірілген материалдар түрк көшпелілерінің мәдени жетістігінің негізгі біртұтастығын көрсетеді. Еуразияның әртүрлі аймақтарындағы түрк көшпелілерінің типтік жағынан әркелкі ескерткіштерінен байқалатын кейбір айырмашылықтары түптеп келгенде кеңістік пен осы түсініктің жеке қабылдану ұғымы бойынша біртұтас болып үйлеседі.

Бүгінде жинақталған жаңа материалдар және көптеген мүмкіндіктердің туындауы түрк әлемінің тарихын зерттеуде кеткен олқылықтар орнын нақты тарихи деректермен толықтырып, түрк халықтарының шынайы тарихын ақтаңдақтарсыз жазатын ғылыми тұжырымдар қалыптастырды.

ванным на фактических материалах. Авторы публикаций, представившие материалы о своих исследованиях тюркских памятников, расположенных на территории различных регионов Евразии, сохраняя индивидуальную позицию по вопросам научной интерпретации, разрешили использовать свои данные в общем контексте развития культуры тюркских этносов Евразии.

Общий обзор наследия, представленного в материалах исследований ученых, указывает на единство содержания основной темы культурного достояния тюркских номадов. Некоторые различия, наблюдаемые в различных типах памятников и материалах из наследия тюркских номадов, представленные в различных регионах Евразии, в целом являют собой пример целостного по своему содержанию мира представлений о пространстве и личностного восприятия этого понятия.

Сегодня, с накоплением новых материалов и появлением новых возможностей, способствующих формированию научных взглядов, нацеленных на восприятие реальной действительности, основанной на исторических фактах, очевидно, что современный мир тюркских народов приобретает шанс выйти из неверного пути заблуждений.

Обращая Ваше внимание на содержание научных публикаций, представленных в данном издании, мы хотим напомнить, что каждый автор, предоставивший материалы для издания, придерживается своей позиции.

Вместе с тем предлагаемая взору читателя коллективная работа позволяет обратить внимание на основу мировоззренческой концепции культурного наследия тюрков, которая составила основу содержания идеи альбома. Движущая основа всего наследия тюрков – идея единства Земли и Неба. В жизнеспособности концепции единства Тенгри и Жер-Су кроется ее дееспособность и претворение в реальную действительность, позволившая создавать государства, обозначенные на карте мира этнонимами тюркских племен эпохи средневековья. Развитие и формирование наименований целых регионов и стран, таких как Туркестан, Турция, Болгария, Венгрия, Казахстан, Кыргызстан, являющихся историческими топонимами, основу которых составили этнонимы тюркских народов.

Процесс исторического развития этнической культуры тюркских племен Евразии нашел отражение в многочисленных видах письменных, археологических и этнографических источников,

Басылымға ұсынылған материалдардың мазмұнына назар аудара отырып, баспаға материал ұсынаған әрбір автор өздерінің пікірлерін ұстанатындығын сіздерге ескерткіміз келеді.

Сонымен қатар оқырманға ұсынылып отырған ұжымдық жұмыс альбом идеясы мазмұнының негізін құрайтын түрктердің мәдени мұрасының дүниетанымдық концепциясының негізіне көңіл аударуға мүмкіндік береді. Барлық түрктердің мұрасының қозғаушы негізі – Жер мен Аспанның тұтастығы идеясы болып табылады. Тәңірі мен Жер-Судың тұтастығы концепциясының өміршеңдігінде ортағасыр кезеңіндегі түрк тайпаларының этнонимдерімен әлемдік картада бейнеленген мемлекет құруға мүмкіндік туғызған шыпайылық жатыр. Түркістан, Түркия, Болгария, Венгрия, Қазақстан, Қырғызстан сияқты елдер мен тұтас аймақтардың атауларының қалыптасуы мен дамуы негізін түрк халықтарының этнонимі құраған тарихи топонимдер болып табылады.

Еуразиядағы түрк тайпаларының этникалық мәдениетінің тарихи даму процесі Түрк қағанатының кезеңінде және одан кейінгі дәуірлерде пайда болған көптеген археологиялық, этнографиялық және көптеген жазба деректерде көрініс тапты. Еуразия халықтарының экономикалық даму заңдық процестері негізінде құрылған түрктердің империясы ортағасыр кезеңіндегі өзекті әлемдік саяси байланыстар мен өзара қатынастар шеңберіне шұғыл тартылды. Экономикалық қарқынды дамудың негізгі бағыттарының бірі болып табылған металлургия дерек көздерінде «темір балқытушылар» деп аталған түрктердің халықаралық аренада өз орнын анықтауға негіз болды. Истеми қағанның 568 жылы Тараз қаласындағы Византия және Иран елшілерін қабылдауы кезінде руда үлгілерін және қару түрлерін жәрмеңкелеп, шикізат қорының молдығы туралы мәліметті жария етуі мемлекеттің экономикалық жағынан бекемдігіне дәлел болды.

Алғашқыда Түркістан территориясына шоғырланған батыс түрктерінің мемлекеті қарқынды дамыған саяси қызметтердің нәтижесінде шекарасын айтарлықтай кеңейте түсті. Және түрк тайпаларының мәдениетінің кең түрде дамуы Еуразияның көбіне батыс және оңтүстік - батыс бағытына бағытталды. Батыс Түрк тайпаларының мәдениеті тараған аймақтардағы зерттелген археологиялық ескерткіштер этностардың орналасу және ықпал ету шекарасын айқындай отырып, ортағасырлық жылнамалардағы мәліметтердің дұрыстығын нақтылай түсуге мүмкіндік береді.

созданных в период функционирования Тюркского каганата и в последующие эпохи. Империя тюрков, созданная как следствие закономерного процесса экономического развития народов Евразии, была незамедлительно вовлечена в сферу актуальных мировых политических контактов и взаимоотношений эпохи средневековья. Интенсивное развитие экономики, одним из основных направлений которого являлась металлургия, позволило тюркам, лаконично названным в источниках «плавильщиками железа», занять свое место на международной арене. Факт обладания сырьевыми запасами, продемонстрированный каганом Истеми во время приема посольств из Византии и Ирана в городе Тараз в 568 г., выставившего образцы руды и изделия вооружения и др., являлся свидетельством экономической мощи государства.

Изначально локализованное на территории Туркестана, в результате активной политической деятельности государство западных тюрков значительно расширяет границы, и пространственное развитие культуры тюркских племен направлено преимущественно в западном и юго-западном направлении Евразии. Археологические памятники, повсеместно изученные в ареале распространения культуры западных тюркских племен, маркируя границы влияния и расселения этносов, позволяют подтвердить достоверность информации, переданной в средневековых анналах.

Сфера влияния Восточного Тюркского каганата, центр которого локализовался на Алтае и впоследствии на территории Монголии, во все периоды существования диктовалась уровнем политических, экономических и культурных взаимоотношений с Китаем.

В спектре политической орбиты Западного Тюркского каганата находились интересы, связанные взаимоотношениями со странами Европы, Малой Азии и Кавказа.

Формирование современного ареала обитания тюркского мира на карте Евразии, также как и установление экономических и политических контактов, имеет за собой многовековую историю. Этнографические различия между особенностями черт материальной культуры восточных и западных тюрков отражены в письменных источниках и в материалах многочисленных археологических памятников. Характерной особенностью наследия западных тюрков являлось поч-

Орталығы Алтайда орналасқан және Моңғолия территориясын қамтыған Шығыс Түрк қағанатының үстемдік ету шеңбері барлық кезеңдерде Қытаймен саяси, экономикалық және мәдени өзара қарым-қатынас деңгейінде болды.

Батыс Түрк қағанатының саяси шеңберінде Еуропа, Кіші Азия және Кавказ елдерімен өзара қарым - қатынаста болуы қызығушылықтар тудырды.

Еуразия картасындағы түрк әлемінің қазіргі кездегі қоныстанған аймағының қалыптасуы экономикалық және саяси байланыстарды орнату сияқты көп ғасырлық тарихымен белгілі. Батыс және шығыс түрктерінің материалдық мәдениетіндегі этнографиялық ерекшелік жазба деректерде де және көптеген археологиялық ескерткіштер материалдарында да көрініс тапқан. Батыс түрктерінің мұрасына тән ерекшеліктің символы Жер-Су құдайы болды, онда сумен ант беріп және оны іше отырып туған жерге, суға деген құрметті қарым-қатынасы болып табылды. Қасиетті жердің бейнесі болатындай әйел мүсіндерін түркгер тек қазақ жерінде ғана орнатты және кейін бұл дәстүрді батысқа, Украина және Оңтүстік Ресей территорияларына таратты. Алтайда әйел мүсіндері жоқ, Қырғызстанда бірлі-жарым кездеседі. Моңғолия территориясында қағандар мемориалдарын есептемегенде жоқ деуге болады. Қағанмен қоса басқарушы әйел-қатындар портреттері түрк моненаларында бейнеленді. Ру басшылары бейнеленген туған жер феномені киелі рулық территория идеясының негізі болды, түрктердің мұрагері қазақтар осындай үлкен кеңістікті ғасырлар бойы сақтап, егесі болып қалды. Мыңдаған жылдар бойы түрктердің мұрагерлері байтақ даланың қожасына айналды. Ата бабаларымыз білектің күші найзаның ұшымен қорғап, жанын құрбандыққа қиған жерден айрылуға болмайды. «Үш мүйізді» бас киім бейнеленген мүсіндер батыс түрктерінің мәдениетіне тән және мұндай мүсіндер діни қызметтерді атқарушыларға арналған. Діни қызметкерлер түрктердің әлеуметтік қоғамындағы тұрақтылықты сақтауда да ықпалды міндет атқарған.

Түрк әлемі Еуразияның әр аймағында этникалық және мәдени негіздерді сақтай отырып, Орта Азия, Кавказ, Шығыс Еуропаны ежелден мекендеуші халықтар мәдениетінің жаңалықтарын да өз мәдениетіне үйлестіре отырып қабылдаған. Жаңа тәжірибелерді игеру мәдениеттің жаңа элементтерін қалыптастырды, атап айтқанда Украина, Ресей, Болгария, Венгрия және тағы да басқа елдердің территорияларынан табылған жерлеу орындарындағы мәйіттің жанына қойылған атрибуттарды көркемдеу стиліндегі өзгерістер болып табылады.

тительное отношение к родной земле-воде, символом которой являлось божество Жер-Су, именем которой приносили клятву водой и выпивали ее. Только на казахской земле тюрки создавали статуи женщинам, которые олицетворяли священную землю, и впоследствии унесли эту традицию на запад, на территории Украины и Южной России. Женских изваяний нет на Алтае, они единицами представлены в Кыргызстане, их почти нет на территории Монголии, за исключением мемориалов каганов. Портреты женщин-катун, соправительниц каганов, изображали на тюркских монетах. Феномен родины, которую олицетворяла предводительница рода, стал основой идеи святости священной родовой территории, которую берегли на протяжении тысячелетий, и потому казахи, наследники тюрков, стали обладателями обширных пространств. Землю нельзя отдать, за нее умирали, призывая духов предков – уран, покровителя священной земли. В таком элементе культуры, как «трехрогий» головной убор, также характеризующий преимущественно культурную особенность западных тюрков, в символической форме передан образ служителя культа, в обязанности которого входила функция обеспечения стабильности в тюркском социуме.

Сохраняя основные этнические и характеризующие ее культурные ориентиры, в каждом регионе Евразии со временем тюркский мир преображался, приобретая новые черты культур народов, исконно населявших земли Средней Азии, Кавказа, Восточной Европы. Освоение нового опыта нашло выражение в формировании новых элементов культуры, в изобразительном стиле атрибутов, сопровождающих погребения, найденные в составе различных кладов на территории Украины, России, Болгарии, Венгрии и других странах.